SÉRIE “Příběhů”

[https://doi.org/10.52058/2695-1592-2021-2\(2\)-107-115](https://doi.org/10.52058/2695-1592-2021-2(2)-107-115)

Євгенія Федченко

*аспірантка кафедри історії мистецтв
історичного факультету*

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

м. Київ, Україна

e-mail: fedcenkoevgenia5@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9050-3338>

ГЕНДЕРНО-СОЦІАЛЬНА МОДЕЛЬ ДАВНЬОГО РИМУ: ВІЙСЬКОВИЙ ТА КОЛОНІАЛЬНИЙ АСПЕКТИ

Анотація. У статті досліджуються одні з ключових факторів, які вплинули на побудову римської гендерно-соціальної моделі (I ст. до Р.Х. – I ст. після Р.Х.): військовий та колоніальний.

На основі аналізу військових морально-етичних постулатів римлян, виявлено, що вони й лягли в основу гендерної «непроникаючої моделі» та абсолютного відторгнення пасивності. Так, сексуальна пасивність означала те саме, що і поразка під час битви або війни. Яскравим прикладом виступає екстраполяція військових дій на любовні майже у всіх жанрах латинської літератури.

Також автор звертає увагу на деструктивні тенденції та зміни у традиційній римській моралі пов'язані з військовими порядками. У цьому контексті сексуальне насильство стає «законним» та виступає своєрідним «чоловічим атрибутом». На прикладі рельєфу «Імператор Клавдій та Британія» з м. Афродісія прослідковано пертурбацію гендерно-соціальних норм та підлаштування їх під війну.

Другим, не менш важливим чинником, висхідним від військового визначається колоніальний. З'ясовано, що перебування військової аристократії Давнього Риму на чужоземних територіях заклало основи нової гендерно-соціальної моделі. Історичні портрети таких відомих римських постатей як Ю. Цезар та М. Антоній яскраво демонструють це. Як наслідок, на власних теренах римлян почався процес еллінізації, який став рушійною силою змін у суспільно-культурній парадигмі соціуму. Все це, в цілому, сприяло змінам та розширенню гендерно-соціальної структури римлян.

Ключові слова: гендерно-соціальна модель, Давній Рим, морально-етичні норми, війна, акт насильства.

Yevheniia Fedchenko

postgraduate student of the Department of History of arts

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Kyiv, Ukraine,

e-mail:fedcenkoevgenia5@gmail.com

https://orcid.org/0000-0001-9050-3338

GENDER AND SOCIAL MODEL OF ANCIENT ROME: MILITARY AND COLONIAL ASPECTS

Abstract. The article examines some of the key factors that influenced the construction of the roman gender and social model (I century BC - I century AD): military and colonial.

Based on the analysis of the military moral and ethical postulates of the romans, it was found that they formed the basis of the gender "impenetrable model" and the absolute rejection of passivity. Thus, sexual passivity meant the same as defeat in battle or war. A striking example is the extrapolation of military action on love in almost all genres of Latin literature.

Author also draws attention to the destructive tendencies and changes in traditional Roman morality associated with the military order. In this context, sexual violence becomes "legal" and acts as a kind of "male attribute". The perturbation of gender and social norms and their adjustment to war is traced on the example of the relief "Emperor Claudius and Britain" from Aphrodisia.

The second, no less important factor, rising from the military is determined by the colonial. It was found that the presence of the military aristocracy of ancient Rome in foreign territories laid the foundations of a new gender and social model. Historical portraits of such famous Roman figures as J. Caesar and M. Anthony clearly demonstrate this. As a result, the process of Hellenization began on the Romans' own territory, which became the driving force of changes in the socio-cultural paradigm of society. All this, in general, contributed to changes and expansion of the gender and social structure of the Romans.

Keywords: gender and social model, Ancient Rome, moral and ethical norms, war, act of violence.

Постановка проблеми. Значення військового та колоніального факторів у історії Давнього Риму (І ст. до Р.Х. – І ст. після Р. Х.) важко переоцінити. Адже війна завжди була важливою частиною життя римлян. Дане твердження яскраво продемонстровано легендарною розповіддю про ворота храму Бога Януса, які зачинялись лише під час завершення військових дій (Plut. Numa. XX). Проте за свідченнями більшості латинських авторів (Div. Aug. XIII; Dio Cass. LI. 20) до 29 р. до Р.Х. вони були зачиненими всього три рази, що

пов'язано із безперервними завойовницькими війнами. Тому не є дивним, що військова етика та традиції активно впливали на всі соціокультурні конструкти римського суспільства, включаючи гендер та сексуальність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема витоків та утворення давньоримської гендерно-соціальної моделі вже довгий час знаходиться у фокусі англо-американських дослідників. Зокрема, до неї звертались такі вчені як Х. Паркер [1] та К. Вільямс [2].

Проте, скрізь призму військового або колоніального аспектів, дана проблематика не розглядалась.

Мета статті - проаналізувати вплив військового та колоніального факторів на формування гендерно-соціальної моделі Давнього Риму (І ст. до Р.Х. – І ст. після Р.Х.).

Виклад основного матеріалу. У процесі розгляду формування гендерно-соціальної схеми давніх римлян варто звернути особливу увагу на її «непроникаючу» складову, за якою сексуальне проникнення в римського громадянина, вважалось табу [3]. Перш за все спробуємо з'ясувати, звідки ж бере корені дана заборона?

Вочевидь, що табу на «пасивність» зародилось саме у військовій етиці римлян. Це яскраво презентував – звід морально-етичних правил римського воїна, за яким йому не дозволялось бути підкореним або пронизаним (у військовому/сексуальному значенні) іншим чоловіком, тому в даному випадку для нього кращим підсумком слугувала смерть [4, 93]. Недаремно популярним на той час був латинський вираз, запозичений в грецьких спартанок: «aut cum scuto, aut in scuto». Тобто, воїн повинен прийти додому або ж із щитом (з перемогою), або щоб його принесли на щиті (мертвим), інший варіант був неприйнятним (як приклад дезертирство, полон або програв).

Але військова поразка у римлян автоматично проектувалась на сексуальну пасивність. Вони вважали, що людина яка дозволила своєму тілу стати об'єктом задоволення іншої людини, вірогідно буде вразлива, і на полі битви [5, 37, 40].

Проекція військових дій на любовні пронизує всю латинську літературу різних жанрів (Ovid. Ars. Am. III. 560-576, Her. XVII. 250-256, Amor. I. 9. 43-45, I. 11. 12, II. 18. 12; Catull. XXXVII. 13; LXVI. 13-14; Cic. Tusc. IV. 35. 76; Horat. Carm. III. 15. 8f, III. 26, IV. 1f, Sat. II. 3. 267).[6] Особливо дане явище знайшло свій відбиток у римській ліриці (Tib. I. 3. 64, I. 10; Prop. I. 6. 30, II. 1. 45, II. 12. 13 f, III. 5. 2, III. 8. 32).[7] Як приклад, звернемось до циклу любовної елегії латинського автора Овідія «Аморес» [8]. В своїх книгах він вдавався до влучних порівнянь образу життя коханців та солдат, акцентуючи увагу на тому, що у любові полонений коханець, беззахисний як на війні (Ovid. Amor. I. 9; II. 12. 302) [9]. Часто зустрічаємо у літературних творах також порівняння чоловічого статевих органу з військовою зброєю (Plaut. Pseud. 1180-1181; Priap. IX. 14, LV. 4; Catull. LXVII. 21, LXXX. 6; Petr. Sat. IX. 5; Apul. Met. II. 16; Horat. Serm. I. 2. 118, II. 7. 48; Mart. VI. 71. 3, VII. 67. 2, XI. 58. 1, XI. 73. 3; Juven. XI. 169; Priap. XXXIII. 4-5).

Під час війн традиційний римський образ життя з його морально-етичними цінностями зазнавав активних пертурбацій, підлаштовуючись під військові порядки. Адже у процесі завоювань арміям доволі часто було дозволено чинити агресивні дії: грабувати, гвалтувати та іншими засобами принижувати мирних жителів (Sall. Cat. XI. 5, LI. 9; Tac. Hist. I. 51, III. 33). У зв'язку з цим сексуальне насильство ставало за таких умов «законним», і зазвичай навіть виступало «особливим чоловічим атрибутом» для підтвердження мужності.[10, 205] З точки зору американо-німецького психолога Еріха Фромма, причини даного феномену варто шукати у психології влади. Оскільки саме піднесення керівними римськими інституціями образу ворога як «не людини» дозволяло вчиняти стосовно нього агресивні дії.[11, 113] Також слід враховувати й гендерні норми патріархального суспільства, за якими, чистота жіночого тіла відбивалась на статусі чоловіків, відповідальних за нього (батька або чоловіка). Таким чином сексуальне насильство стосовно іноземних жінок, виступало у своєму роді приниженням та «символічною кастрацією» переможених ворогів.[12, 80]

А на разі прослідкуємо як ключові символи «насильницьких завоювань» втілились у мистецтві, а саме рельєфах створених на честь тріумфу. В даному контексті доцільним буде проаналізувати рельєф, відомий як «Імператор Клавдій та Британія», знайдений на місці турецького містечка Афродісія. Історичним тлом даного художнього сюжету послугувала військова компанія імператора Клавдія по завоюванню Британії (43 р. після Р.Х.). Вона позиціонувалась ним як найбільш вдала за роки його правління [13, 257]. Враховуючи це, не є дивним агресивний контекст: імператор Клавдій зображений у «героїчній наготі» тримає за волосся напівроздягнуту беззахисну жінку – «Британію» в образі Амазонки. Чому ж автор твору бере за основу саме цей міфологічний сюжет?

На наш погляд, найбільш вдалу інтерпретацію дає дослідниця А. Стюарт, вбачаючи в образі Амазонки втілення узагальненого образу підкорених «інших», чії землі тепер були під владою завойовників [14]. Оголені груди та відтягнуте волосся (типовий варварський атрибут) тільки підкреслюють всю суть сприйняття римлянами британців як варварів та «не людей». Тому є вірогідним, що створення даного рельєфу мало справді під собою «імперський» підтекст та демонструвало римську силу та агресивну політику. Проте нам здається доцільним в контексті нашого дослідження також зацентрувати увагу на гендерних проблемах, захованих у сенсі сюжету самого рельєфу. Відзначимо, що для римлян завжди буда важлива гендерна регламентація та піднесення ролі мужності (virtus) як військової та політичної якості, властивої виключно чоловікам, і в наслідок цього неприродної для жінок [15, 86-87]. Ми ж спостерігаємо на зображенні повне порушення римських гендерних ролей, адже Британія натомість, щоб прийняти пасивну роль властиву для жінки у гендерно-соціальній схемі римлян, мужньо намагається надати Клавдію відсіч, на що нам вказує жест її правої руки. На нашу думку, є мало вірогідним те, що римська патріархальна культура могла

ідеалізувати та возвеличувати мужність жінки. Згідно з цим ми можемо припустити, що в основі сюжету автором скоріш закладено певного роду «моральне повчання» для жінок: бути завжди покірною чоловіку. Адже хоча матрона (римська елітна жінка) в римському суспільстві суттєво мала більше прав, аніж в грецькому, все одно в гендерно-соціальній схемі їй відводилась завжди пасивно-споглядальна роль.

Другим, не менш важливим чинником, висхідним від військового є *колоніальний*, оскільки до I ст. до Р.Х. Рим вже є безпосередньо колоніальною державою. Йому підвладні далекі та великі території, у зв'язку з чим більшість римських військовокомандуючих знаходяться довгий час на підкорених землях. В даному випадку нам здається доцільним застосувати щодо них влучний термін – «колоніальний агент», введений англійським вченим Р. Хуамом відносно британських колоніалістів. «Колоніальний агент» за його визначенням – це чоловік, який мав соціальний, адміністративний, економічний та найчастіше правовий вплив на підкорених іноземців, які входили в контакт із ним [16, 65]. Фактично дана посада втілювала у собі майже всі державні владні інституції, що, природно, й вело за собою практично неконтрольовану владу. У зв'язку з цим безмежна влада доволі легко переходила в необмежені сексуальні можливості [17, 301]. Необмежені сексуальні можливості виправдовувались просторовою відстанню від дома. До цього додавалися ще й незручності життя на віддалених територіях.

Як наслідок, «колоніальна міфологія» створила свою власну сексуальну схему та свободу від традиційних римських морально-етичних норм, звідси і з'явилась нова модель гендерно-соціальної поведінки. На відміну від нормованої поведінки у патріархальному шлюбі, сексуальні стосунки у колоніальному світі характеризувались: «чуттєвістю, легковажністю та підлітковою, бездумною поведінкою» [16, 210]. Для прикладу, згадаємо історію про сексуальне домагання римським трибуном до рядового солдата Маріуса (104 р. до Р.Х.), а саме, активне порушення ним основної гендерно-соціальної римської норми – недоторканість тіла вільного громадянина Риму (Val. Max. VI. 1. 10-12; Cic. pro Mil. IV. 9; Plut. Mor. 202c; Quint. Inst. I. III. IV. 14). Такого роду випадки були непоодинокими під час завоювань. Проте звернемо увагу, що деструктивні тенденції у поведінці військової еліти (стан вершників), проявлялись не лише в межах колоніальних земель, а й легко переносились ними до центру імперії.

Вочевидь, що військовоначальник, який звик до інших умов життя під час походів або довгострокового перебування на іноземній території, при поверненні додому прагнув відтворити нову модель поведінки. Але, оскільки тріумфатор знаходився в центрі уваги суспільства, його поведінку активно переймали звичайні люди [18, 37].

Біографії таких відомих римських особистостей як Юлій Цезар (військовий та державний діяч) та Марк Антоній (полководець та тріумвір) яскраво демонструють це. Відомий факт, що їх життя було безпосередньо пов'язане з елліністичними країнами та інтимними стосунками з царицею

Єгипту – Клеопатрою. Звісно, цей великий проміжок часу проведений в середовищі іноземних традицій, не міг не залишити слід на їх характері та звичках.

Завдяки широким контактам під час війн, особливо з Грецією та Західною Азією, процес еллінізації (Horat. Epist. II. 1. 156) торкнувся усіх соціокультурних конструктів Давнього Риму, не виключаючи гендерно-соціальної схеми. Існують численні наукові дискусії, щодо визнання впливу вищезазначених країн на це.[19; 20, 53-54] Однак ми приєднуємось до позиції таких вчених як Емі Річлен, які визнають його як не основний, а додатковий фактор [21, 223].

Отже, римлянин, який заради своєї громади був готовий терпіти нестатки, виснажувати себе військовими походами, стає зніженим, а самі війська стають найманими та йдуть швидше за полководцем, який може їм забезпечити гідний прибуток, аніж відстоювати переконання громади (Sen. Nat. Quaest. I. 17. 7-10). Прагнення до влади, вимагало довіри до влади. Але якщо раніше ця довіра ґрунтувалася на громадянських чеснотах носія влади, то у нових обставинах довіра починає базуватися на цінних та екзотичних предметах розкоші, які виставлялись як свідчення статусу та успіху (Ovid. Ars. Am. III. 113-128) [22, 121]. У такий спосіб, коли розкіш пов'язували з гонитвою за *dignitas* (досконалість) на противагу терміну *parsimonia* (ощадність, бережливість) з'явився термін *luxuria* (бажання розкоші). Якщо звернутись до термінології американського соціолога Т. Веблена, то можна сказати, що римлян поглинало «демонстративне вживання». Іншими словами, марнотратні витрати на товари чи послуги, мали на меті продемонструвати власний соціальний стан та статки [23, 83]. Особливо яскраво це знайшло вираження у комедійному персонажі роману Петронія «Сатирикон», де – Трималхіон, намагався вразити римську публіку своїм екстравагантним аморальним бенкетом на грецький манер (Petr. Sat. III). Це не поодинокий випадок. Зв'язок морального занепаду та бенкету нового типу, ми бачимо не тільки у Сатириконі, але й у багатьох інших латинських текстах, особливо кінця Республіки та початку Імперії (Cic. Phil. II. 104-5; Suet. Calig. XXXVII; Juven. XI. 121). Наприклад, той же Цицерон у своїй промові на захист Сестія підкреслює сумнівну мораль колишнього консула Габінія, роблячи зноску на його схильність до бенкетів та сексу (Cic. Pro Sest. VIII. 18). У такий спосіб, надмірний потік рабів коштів та предметів побуту призвів римське суспільство до морального занепаду та дезорієнтації [24, 318]. Згідно з Е. Фроммом, дані зміни були обумовлені суперечностями всередині традиційного соціального характеру за нових соціально-економічних умов. Експлуататорський характер римлян через надмірні прибутки від війн, замість того, щоб виконувати свою стабілізаційну функцію, перетворив її на дезінтеграційну, тим самим призвівши суспільство до дезорганізації [25, 288].

Логічним наслідком цих процесів стало збільшення моралізаторських настанов та створення нових регулюючих законодавчих актів імператора Августа.

Виховані у старих звичаях *mos maiorum*, римські моралісти такі як

Цицерон та Сенека не могли прийняти такого роду зміни в суспільстві. Вони постійно нагадували сучасникам про образ справжнього римлянина минулих століть – селянина та воїна. Цицерон, наприклад, писав у своєму філософському трактаті «Про обов'язки», що справжнім мужам треба «...відмовлятися від задоволень та втікати від бажання грошей. Треба остерігатися і бажання слави, про що я вже казав; бо вона позбавляє нас волі, за яку великі духом мужі повинні всіляко змагатися...» (Cic. De off. I. 68) [26]. Підкреслене наслідування звичаям прашурів контрастувало з моральною зіпсованістю та боягузством римської еліти того часу та виглядало як прямий виклик до імператорів-тиранів, «розбещеної меншості» сенату та його покірної більшості. Проте ані законодавчі спроби імператора Августа, ані моралізаторські настанови старої еліти, не змогли остаточно зупинити процес трансформації римського суспільства. Все це, в цілому, сприяло змінам та розширенню гендерно-соціальної структури римлян.

Висновки. Таким чином, на основі аналізу різного роду джерел, ми можемо константувати, що військовий та колоніальний фактори лягли в основу формування римської гендерно-соціальної моделі (I ст. до Р.Х. – I ст. після Р.Х.).

Військовий. Затяжні римські війни та численні завоювання відігравали не останню роль у формуванні соціально-гендерної схеми суспільства. Адже в основі «непроникаючої моделі» та неприйняття пасивності лежала саме військова етика та дисципліна, за якою гендерна двозначність та сексуальна пасивність прирівнювалась до військової поразки.

Колоніальний. Перебування військової еліти на іноземних територіях сформувало нову колоніальну деструктивну гендерно-соціальну схему, елементи якої згодом активно перенеслися на терени самого центру римської імперії. У такий спосіб римлян поглинув процес еллінізації, який викликав зміни у всій соціокультурній структурі суспільства.

Література:

1. Parker H. The Teratogenic Grid. *Roman Sexualities* / ed. by J. Hallett, M. Skinner. Princeton: Princeton University Press, 1997. P. 47-63.
2. Williams C. Roman Homosexuality: Ideologies of Masculinity in Classical Antiquity. Oxford: Oxford University Press, 1999. 395 p.
3. Davidson J. Dover, Foucault and Greek Homosexuality: Penetration and the Truth of Sex. *Past & Present*. 2001. Vol. 170. P. 3-51.
4. Phang S. Roman Military Service: Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 334 p.
5. Walters J. Invading the Roman Body: Manliness and Impenetrability in Roman Thought. *Roman Sexualities* / ed. by J. Hallett, M. Skinner. Princeton: Princeton University Press, 1997. P. 29-44.
6. Catull. XXXVII.13. «...amata tantum quantum amabitur nulla, pro qua mihi sunt magna bella pugnata, consedit istic.»; Horat. Sat. II. 3. 267. «...in amore haec sunt mala, bellum....».
7. Tib. I. 3. 64. «Ludit, et adsidue proelia miscet Amor...»; Prop. I. 6. 30.: «...non ego sum laudi, non natus idoneus armis: hanc me militiam fata subire volunt...».
8. Lauren R. Ovid's Military Metaphor and Gender Transgression in Amores. *Comparative Humanities Review*. 2008. Vol. 2/6. P. 46-50.

9. Ovid. Amor. I. 9. «...Militat omnis amans, et habet sua castra Cupido; Attice, crede mihi, militat omnis amans...».
10. Foxhall L., Salmon J. When Men Were Men: Masculinity, Power, and Identity in Classical Antiquity. Psychology Press, 1998. 270 p.
11. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М.: Республика, 1994. 447 с.
12. Lerner G. The Creation of Patriarchy. Oxford University Press, 1987. 334 p.
13. Широкова Н. Британский поход Клавдия*. МНЕМОН. Исследования и публикации по истории античного мира. 2008. № 7. С. 245-260.
14. Stewart A. Imag(in)ing the Other: Amazons and Ethnicity in Fifth-Century Athens. *Poetics Today*. 1995. Vol. 16/4. P. 571-597.
15. Penrose W. Bold with the Bow and Arrow: Amazons and the Ethnic Gendering of Martial Prowess in Ancient Greek and Asian Cultures : PhD diss. / City University of New York, 2006. 210 p.
16. Hyam R. Empire and sexuality: The British experience. Manchester, England: Manchester University Press, 1990. 256 p.
17. Morris I., Scheidel W. The Dynamics of Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium. Oxford: Oxford University Press, 2009. 400 p.
18. Dillon K., Welch S. Representations of War in Ancient Rome. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 800 p.
19. Cantarella E. Bisexuality in the Ancient World. New Haven: Yale UP, 2002. 286 p.
20. Veyne P. La famille et l'amour sous le haut-empire romain. *Annales HSS*. 1978. Vol. 33. P. 35-63.
21. Richlin A. The Garden of Priap sexuality and aggression in roman humor. Oxford: Oxford University Press. 358 p.
22. White R. Luxury at Rome: avaritia, aemulatio and the mos maiorum. *Ex Historia*. 2014. Vol. 6. P. 117-143.
23. Веблен Т. Теория праздного класса. Прогресс: Москва, 1984. 394 с.
24. Wallace-Hadrill A. Rome's Cultural Revolution. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 502 p.
25. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя. Мн.: ООО «Попурри», 2000. 378 с.
26. Cic. De off. I. 68. «...Cavenda etiam est gloriae cupiditas, ut supra dixi; eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda ac potius aut non accipienda interdum aut deponenda non numquam...».

References:

1. Parker H. (1997). The Teratogenic Grid. In *Roman Sexualities* (pp. 47-63.). Princeton: Princeton University Press.
2. Williams C. (1999). *Roman Homosexuality: Ideologies of Masculinity in Classical Antiquity*. Oxford: Oxford University Press.
3. Davidson J. (2001). Dover, Foucault and Greek Homosexuality: Penetration and the Truth of Sex. *Past & Present*, 170, 3-51.
4. Phang S. (2008). *Roman Military Service: Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Walters J. (1997). Invading the Roman Body: Manliness and Impenetrability in Roman Thought. In *Roman Sexualities* (pp. 29-44.). Princeton: Princeton University Press.
6. Catull. XXXVII.13. «...amata tantum quantum amabitur nulla, pro qua mihi sunt magna bella pugnata, consedit istic.»; Horat. Sat. II. 3. 267. «...in amore haec sunt mala, bellum....».
7. Tib. I. 3. 64. «Ludit, et adsidue proelia miscet Amor...»; Prop. I. 6. 30.: «...non ego sum laudi, non natus idoneus armis: hanc me militiam fata subire volunt...».

8. Lauren R. (2008). Ovid's Military Metaphor and Gender Transgression in Amores. *Comparative Humanities Review*, 2/6, 46-50.
9. Ovid. Amor. I. 9. «...Militat omnis amans, et habet sua castra Cupido; Attice, crede mihi, militat omnis amans...».
10. Foxhall L., Salmon J. (1998). *When Men Were Men: Masculinity, Power, and Identity in Classical Antiquity*. Psychology Press.
11. Fromm E. (1994). Anatomiya chelovecheskoy destruktivnosti. [The Anatomy of Human Destructiveness]. M.: Respublika [in Russian].
12. Lerner G. (1987). *The Creation of Patriarchy*. Oxford University Press.
13. SHirokova N. (2008). Britanskiy pohod Klavdiya* [British campaign of Claudius]. *MNEMON. Issledovaniya i publikatsii po istorii antichnogo mira*, 7, 245-260 [in Russian].
14. Stewart A. (1995). Imag(in)ing the Other: Amazons and Ethnicity in Fifth-Century Athens. *Poetics Today*, 16/4, 571-597.
15. Penrose W. (2006). *Bold with the Bow and Arrow: Amazons and the Ethnic Gendering of Martial Prowess in Ancient Greek and Asian Cultures* (PhD diss.). City University of New York. New York.
16. Hyam R. (1990). *Empire and sexuality: The British experience*. Manchester, England: Manchester University Press.
17. Morris I., Scheidel W. (2009). *The Dynamics of Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium*. Oxford: Oxford University Press.
18. Dillon K., Welch S. (2006). *Representations of War in Ancient Rome*. Cambridge: Cambridge University Press.
19. Cantarella E. (2002). *Bisexuality in the Ancient World*. New Haven: Yale.
20. Veyne P. (1978). La famille et l'amour sous le Haut Empire romain. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 33, 35-63.
21. Richlin A. (1992). *The Garden of Priap sexuality and aggression in roman humor*. Oxford: Oxford University Press.
22. White R. (2014). Luxury at Rome: avaritia, aemulatio and the mos maiorum. *Ex Historia*, 6, 117-143.
23. Veblen T. (1984). *Teoriya prazdnogo klassa*. [The Theory of the Leisure Class]. Progress: Moskva [in Russian].
24. Wallace-Hadrill A. (2008). *Rome's Cultural Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press.
25. Fromm E. (2000). *Begstvo ot svobodyi; CHelovek dlya sebya*. [Escape from freedom; Man for Himself.]. Mn.: OOO «Popurri» [in Russian].
26. Cic. De off. I. 68. «...Cavenda etiam est gloriae cupiditas, ut supra dixi; eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda ac potius aut non accipienda interdum aut deponenda non numquam...».